

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ulusal Güvenlik ve Din

Seyfettin ERŞAHİN*

ABSTRACT

National Security and Religion in the Central Asia Turkic Republics.

In this article the relation of religion-national security has been dealt with in the example of Turkic Republics of Central Asia. It has been tried to find the answer of whether religion in general, Islam in particular is a source of threat or safety for national security in the republics in question, especially in Uzbekistan.

The claims in recent years increasingly strengthening in the World that the Islamic teachings became the source of inspiration, even the means of legitimacy have been discussed in the connection of Central Asian Turks who have just gained their independence and severely needed the national security.

Also today there has been a need, in Central Asia, of some functions of religion like unification, legitimization and security, as well as its being source of faith. What Islam has done or can do at this point, and the expectations of regional governments and seekers of government from Islam have been discussed.

The Wahhabism and Hizb al-Tahrir which are completely ignorant of the historical, cultural, religious and political structure of nations living in the region have been analysed in terms of security. In addition, the views of Islam Karimov, leader of Uzbekistan, as a case showing the regional governments' perceptions of threat in general and of Islamic religious movements in particular have been dealt with.

KEY WORDS: *Islam, National Security, Wahhabism, Hizb al-Tahrir.*

Bu çalışmamızda dinin; Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde, ulusal güvenlik için tehdit unsuru mu güven kaynağı mı olduğu sorusuna özellikle Özbekistan örneğinde cevap bulmaya çalışacağız.

I. Kavramsal Çerçeve

a. Ulusal Güvenlik

Bir devletin; ulusunun varlığını ve refahını sağlayıp koruması olarak tarif edilebilecek ulusal güvenlik; daha çok II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra iki kutuplu dünyanın en temel kavramı olarak kullanılmaya ve siyasal rejimler içerisinde kurumsallaşmaya başladı. Kapitalist Batı Bloğu komünizmi; sosyalist Doğu Bloğu ise kapitalizmi öncelikli ve yakın tehdit olarak belirlediler. Sovyet Bloğu'nun dağılması üzerine egemen ülkelerdeki ulusal güven-

* **Doç. Dr.**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-posta: ersahin@divinity.ankara.edu.tr

lik algılamaları da büyük ölçüde değişti. Örneğin, Batı Bloğu'nun savunma kurumu NATO'nun tehdit algılamasında kırmızı renk en alt düzeye indirilirken, etnik çatışmalar ve İslam radikalizmini temsilen yeşil renk yukarı çıkarıldı.

Soğuk savaş dönemi boyunca uluslar arası ilişkilerde büyük söz sahibi olan Realizm akımı; insan tabiatı gereği devletlerin, başka devletleri boyunduruklarına almak için saldırgan bir güç arayışıyla hareket ettiklerinden dolayı; devletlerin temel hedefleri güç ve güvenlik artırımı olmalıdır şeklinde bir ulusal güvenlik yorumu yaptı. Bu anlayışa göre güvenlik tehdidi tanımlı objektiftir. Başka bir ifade ile güvenlik; kimlik, ideoloji ve kültür gibi rasyonel olmayan unsurlara göre değil, askeri terimlerle açıklanabilen objektif bir güç nosyonuna göre tanımlanır.

Soğuk Savaş sonrası uluslar arası ilişkilerin en popüler akımlarından biri olan Konstrüktivizm de objektif bir güvensizlik tanımlı yapılamayacağını, her devletin tehdidini kendi zihinsel algılamasıyla belirleyip güvenlik politikalarını da buna göre belirlediğini iddia etti. Bu yaklaşıma göre "dört tarafı düşmanla" çevrilişlik, gerçekte var olmaktan çok zihinsel ve psikolojik bir fenomendir. Tehdit algılamaları kültür ve kimlik gibi unsurlar tarafından değişebilmektedir. Örneğin Irak'ın nükleer silaha ulaşma potansiyeli Amerika tarafından tehdit edici bulunurken, İngiltere veya İsrail'in sahip olduğu benzer silahlar tehdit edici bulunmuyor. Çünkü Amerikan dış politikasına hakim olan ideoloji bu farklı algılamayı yapabiliyor. Bu bağlamda güvenlik gibi ulusal çıkarların ve onları gerçekleştirecek stratejilerin neler olduğu her şahsın/ideolojinin bakış açısına göre değişmektedir. Söz konusu bakış açısını ise kısaca tarihi, kültürel, siyasal ve sosyal birikimin oluşturduğu ulusal kimlik şekillendirmektedir.¹

Konstrüktif güvenlik anlayışın esasını teşkil eden ulusal kimlik bir anlamda bir ulusa özgü dil, din, etnik yapı, kültür, kurumlar, sosyal ve ahlaki ilkeler, birlik ve beraberlik anlayışı gibi değerlerin bileşkesidir. Bu bağlamda din, ulusal güvenlikte rol oynayan önemli unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

b. Din

Burada en hayati soru, dinin bir tehdit kaynağı mı güvenlik kaynağı mı olduğudur? Başka bir ifade ile din hangi durumlarda güvenlik, hangi durumlarda tehdit kaynağı olabilir? Bir diğer yönü ile dinin bir iktidar talebi var mıdır? Yoksa iktidar talepleri olanlar dini kullanmakta mıdır? Dinlerin aslında *sevgi, kardeşlik, dostluk, güven ve hoşgörü* değerlerini hayata geçirmeyi amaçladıkları bilinmektedir. Bütün dinler için söyleyemesek de mesela Hıristiyanlığın kendinden kaynaklanan bir iktidar talebinin olmadığı ama zamanla kilise babalarının onu kendi iktidarı için araç yaparak teokratik devletler kurdukları bilinmektedir. Aynı şekilde, İslamın da Kur'an ve hadis-ten kaynaklanan bir iktidar talebinin olmadığı fakat iktidar talipleri tarafın-

1 Hasan T. Kösebalaban, "Ulusal Güvenlik Tartışmalarına Teorik Bir Yaklaşım" hasan.kosebalaban@poli-sci.utah.edu; www.liberal-dt.org.tr

dan kullanıldığını düşünüyoruz. İslam siyaset kültürü ve İslam uygarlığının siyaset tecrübesinde yönetimde asıl olanın iman veya İslam yani din değil adalet olduğu vurgulanmıştır. Başka bir ifade ile devletin imanının/dininin adalet olduğu belirtilmiştir. Nitekim Moğollar 1258’de Bağdat’ı istila ettiklerinde İslam uleması “mümin fakat zalim bir hükümdarın hükmü altında yaşamaktansa adil fakat kafir bir yöneticinin idaresinde yaşamanın daha evla olduğu hükmünü vererek Moğol iktidarını meşrulaştırmışlardır. Bunun örneklerini İslam tarihinin başka zaman dilimlerinde ve coğrafyalarında da görmek mümkündür.

Dinin iktidar ve muhalefet hareketleri tarafından kullanılması meselesine gelince bunu Türk İslam tarihinden bir örnekle açıklamak istiyoruz. Türklerin İslamlaşma sürecinde Emeviler Türklere karşı uyguladıkları ağır vergilendirmeler dahil baskı politikalarını din adına yaptıklarını iddia ediyorlardı. Buna karşılık yeni iktidar talebi ile ortaya çıkan Abbasi muhalefeti de Türklerin desteğini sağlamak için; Emevilerin İslamı yanlış anlayıp yanlış tatbik ederek zulüm yaptıklarını gerçek İslamın kendileri tarafından hayata geçirileceğini ve dolayısıyla Türklere adil bir yönetim vaadinde bulunarak yardımlarını istiyorlardı. Buna karşılık hemen Emeviler siyaset değiştirerek yine İslami argümanlarla Türkleri kazanmaya çalıştılar. Burada hem iktidar hem muhalefet dinin, meşrulaştırma, mobilize etme, birleştirme ve bütünleştirme gibi güçlerinden yararlanmaya çalışmışlardır.

Bu bağlamda dinin hangi durumlarda tehdit, hangi durumlarda güven kaynağı olduğunu veya olabileceğini tespit etmek gerekmektedir. Belki de bu sorunun cevabı bu gün için dine karışmamak ve dini karıştırmamaktan yani laiklikten geçmektedir. İktidarların ve muhalefetin kamuoyuna seslenirken dini referanslara başvurmaması gerekmektedir. Ancak devletin vatandaşlarının çoğunluğu tarafından kabul edilen hakim bir dini, laiklik ilkelerini çiğnemenin güven kaynağı olarak telakki etmesi mümkündür. Devlet veya iktidar vatandaşın temel haklar ve özgürlükler çerçevesinde dini hak ve özgürlüklerini sağlar ve bunları hayata geçirmelerine yardımcı olursa dinin güven kaynağı olacağı muhakkaktır.

Aksi takdirde muhalefet hareketleri dini daima kullanabileceklerdir. Bunu dini nitelikli olmayan hareketler hatta komünistler bile yapabilir. Nitekim Bolşevik Devrimi sırasında Lenin başta olmak üzere Sovyet önderleri İslamın sosyal gücünü, metafizik niteliğini ve kitleleri harekete geçirmedeki öneminden fırsatçı bir yaklaşımla yararlandılar. Devrimin ilk günlerinde Müslüman kamuoyunu kazanmak, rakiplerinin sosyal tabanını daraltmak için bazı küçük geçici imtiyazlar verdiler. Lenin ve Stalin’in imzalarıyla, Halk Komiserleri Sovyeti’nin 24 Kasım 1917 tarihli *Rusya’nın ve Doğu’nun Müslüman İşçilerine* adlı ünlü haklar ve özgürlükler vaat eden bildirisi yayınlandı:

“... Camileri ve kutsal yerleri yıktırılmış, inançları ve gelenekleri Çarlar ve Rusya’nın zalimleri tarafından boğulmuş (ihlal edilmiş) olan sizler!... İnançlarınız ve gelenekleriniz, millî ve kültürel kurumlarınız bundan sonra serbest ve dokunulmazdır. Millî hayatınızı serbestçe ve müdahalesiz bir şekilde düzenle-

yunuz. Bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki, haklarınız Rusya'nın tüm halklarının hakları gibi, İşçiler, Askerler ve Köylülerin Sovyetleri tarafından korunacaktır... O halde bu Devrim'i destekleyiniz!..”²

Bu arada yine Bolşevikler Müslüman kamuoyunu kazanmaya yönelik bir iki göstermelik adım attılar. Halk Komiserleri Sovyeti'nin 9 Aralık 1917 tarihli kararı ile Türkistan başta olmak üzere Çarlık Rusyası Müslümanlarının en kutsal değerlerinden olan Hz. Osman nüshası Kur'an-ı Kerim St. Petersburg Kraliyet Kütüphanesi'nden çıkarılarak Müslümanlara geri verildi.³ Aynı siyaset çerçevesinde, 24 Aralık 1917'de Kazan Tatar Kraliçesi Süyüm-Bike Minaresi Kazan Sosyalist Komitesi'ne teslim edilirken, daha önce halk evine dönüştürülen Orenburg Kervansaray Camii eski haline getirildi.⁴ İslam dış siyasette, Bolşevik Devrimini İslam dünyası ve Doğuya yaymada bir atlama tahtası olarak kullanılmaya çalışıldı.⁵

Din kelimesinin bizatihi kendisinde güvenin önemli bir boyutu olan toplumsal düzeni korumaya, istikrarı sağlamaya yardımcı olacak anlam bulunmaktadır. Avrupa dillerinde Latince *religio* sözcüğünden türetilen ve “bir şeyi görev edinmek, tekrar tekrar okumak, yapmak” anlamlarına gelen din kavramı, “insanları Tanrıya bağlayan bağ” demektir. Öte yandan İslam uygarlığında Arapça *dyn* kökünden türetilen din kavramı örf, makbul ibadet, adet, ceza ve karşılık, mükafat, hesap, yanında itaat, boyun eğme, hakimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, millet ve hukuk manalarını taşımaktadır.⁶

İslam düşüncesinde din “Allah'ın koyduğu ve mensuplarını dünya ve ahiret kurtuluşuna götüren inanış ve davranışlardan meydana gelen bir kurumdur”. Başka bir tarife göre din; akıl sahiplerinin kendi tercihleri ile bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilahi kanundur. Bir dinde zihni (iman), teabudi (ibadet) ve hissi-içtimai (ahlak) olmak üzere üç unsur bulunmaktadır. Bu unsurları paylaştan insanlardan bir sosyal grup oluşmaktadır.⁷

Ulusal güvenlik açısından, dini; *güven kaynağı olma, bütünleştirme ve meşrulaştırma* gibi olumlu ve *köktendincilik ve misyonerlik* gibi olumsuz işlevleri gündeme gelmektedir. Din, olumlu işlevlerini bir süre sonra “tutucu-

2 J. C. Hurewitz, “Diplomacy in the Near and Middle East”, *A Documentery Record: 1914-1956*, Princeton, 1956, II, 27.

3 Lenin, Maarif Halk Komiseri A. V. Lunaçarsky'e yazdığı mektupla söz konusu Kur'an'ın geri verilmesini istedi. Şeyh İsmail Mahdum, *Tarihü'l Mushafî'l Osmanî fi Taşkent*, Taşkent, 1391/1971, 25-28; Babakhan, *Islam and the Muslims*, 47-48

4 Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, çev. Mehmet Emircan, Ankara, 1981, 217.

5 Sovyetlerin İslamı ve müslümanları, Devrimi doğuya ihraç etmek için kullanmaları konusunda bkz., Hélène Carrère d'Encausse, Stuart Schram, *Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik*, çev., S. Avcioğlu, A. Aşçıoğlu, İstanbul, 1966; Bennigsen, Galiyev; Bennigsen, *Muslim National*; Alexandre Bennigsen, Paul B. Hanze, George K. Tanham, S. Enders Wimbush, *Soviet Strategy and Islam*, London, 1989, 19; Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalî*, İstanbul, 1993.

6 Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara, 1975, 49-50; Günay Tümer, “Din”, *DİA*, IX, s. 312-313; Ömer Faruk Harman, “Din ve Mahiyeti”, *İlmihal*, I, İSAM, İstanbul, ty. 1.

7 Harman, 4.

luk” şekline dönüştürebilir. Bunun yanında dinin sosyal bölünmeler ve çözümlere yol açtığı da gözden uzak tutulmamalıdır. Bu da “din-sosyal egemenlik mücadelesi” ve “dini gruplar arasındaki çatışmalar” olarak görülmektedir.⁸ Söz gelişi Orta Asya’da misyonerlik faaliyetleri dinin bu niteliğini ortaya koymaktadır.

1. Dinin/İslam'ın Güven Kaynağı Olması

Güvene, modern zamanlar öncesinde tanıdık bir dünyada/sosyal çevrede yaşayan insandan daha çok, tamamen kozmopolit yabancı bir dünyada, gurbette risk toplumu içinde yaşayan günümüz insanının daha çok ihtiyacı vardır.⁹ Din ile güven arasında da karşılıklı ilişki bulunmaktadır. Her şeyden önce inanmak güvenmektir. “Güven içinde bulunmak” anlamındaki *emn* kökünden türetilen iman “güven duygusu içinde tasdik etmek” demektir. Dahası iman insanın inandığı Allah’a duyduğu güvendir. Çünkü insan inanırken, inandığı yüce varlığa güvenmektedir.¹⁰

Özele inerek, İslam dini esenlik, uzlaşma, barış, emniyet, bağlanma, teslimiyet, huzur, mutluluk, kurtuluş anlamlarına gelmektedir. İslam fakihleri de *tahsil-i saadet-i dareynin* elde edilebilmesini, başka bir ifade ile insanın gerek Allah ile gerekse diğer canlılarla iyi ilişkiler içinde olmasını can, mal, akıl, din ve nesil güvenliğine bağlamışlardır.¹¹ İslam dinini bir yönüyle bir güven dini olarak nitelendirmek mümkündür. Buna göre Allah *mü'mindir*,¹² yani güvenen-güvenilendir; vahiy meleği Cebrail *Rûhu'l-Emîn/güvenilir ruh*’tur; vahyin alıcısı peygamber Muhammed *emîn/güvenilirdir*; vahyin ilk indiği yer Mekke ve Kâbe *Beledü'l-Emîn/güvenli beldedir*. Vahyi kabul eden insan *mü'min/güvenen-güvenilendir*.

Yeni Türk cumhuriyetlerindeki toplumların uluslaşma sürecinde kimliğe ve özgüvene olan ihtiyaçlarının önemli bir kısmı din tarafından karşılanabilir diye düşünüyoruz. Nitekim onlar da bu yönde adım atmış bulunmaktadırlar.

2. Dinin Bütünleştirme ve Meşrulaştırma Kaynağı Olması

Din; Marksist bakış açısı olan bir üst yapı kurumu olmanın ötesinde, toplumun örgütlenmesini etkileyen ve toplumsal sistemlerle karşılıklı ilişki içinde bulunan değerler, semboller ve kurumlar bütünüdür. Sosyal bünyeyi tehdit eden unsurları ve dış tehditleri hafifletmede ve savmada din önemli işlev üstlenmektedir.¹³

Dinin bütünleştirme işlevi; toplumu belli değerler, normlar, semboller ve zihniyet ile örgütlenme, cemaat teşkil etme, birleştirme yeteneğidir.¹⁴ Bunun

8 Bkz. Vejdi Bilgin, *Sosyal Çözüm ve Din*, İst. 1997.

9 Ferda Erdem, Janset Özen, “Niklas Luhmann’ın Tanıdıklık, Emin Olma ve Güven Ayırımı”, *Sosyal Bilimlerde Güven*, ed. Ferda Erdem, İstanbul, 2003, 53-55.

10 Kerim Yavuz, “Din ve Güven”, *Sosyal Bilimlerde Güven*, 31- 32.

11 Rahmi Yaran, “İhtiyaç”, *DİA*, XXI, 573-574.

12 Allah’ın sıfatlarından biri de mü’min’dir. Bkz. Metin Yurdağar, *Allah’ın Sıfatları Esmâü'l-Hüsna*, İstanbul, 1984, 115.

13 Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İstanbul, 1993, 61.

14 Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ank. 1964, 32; Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, İst. 1981, 9-45.

yanında din özellikle modern zamanlarda demokratik toplumlarda olaylar karşısında *sakinleştirici* olarak da işlev görmekte veya bu işlevi yürütmesi beklenmektedir. Hatta modernleşme sürecinde toplumda çıkabilecek problemlere karşı bir çare olarak düşünülmektedir.¹⁵

Öte yandan, aşağıda üzerinde duracağımız gibi, şunu belirtmek gerekir ki merkezi otorite, iç muhalefet veya dış güçler tarafından din yanlış yorumlamalarla birlik ve beraberliği bozan unsur olarak da kullanılabilir. Orta Asya cumhuriyetlerinde dinin her iki şekilde de kullanılmasına şahit oluyoruz.

Dinin meşrulaştırma işlevi; iktidar sahipleri tarafından hem iktidarlarını meşrulaştırmak hem de toplumsal düzeni sağlamak için kullanılmıştır. Din, beşeri açıdan tanımlanan realiteyi, nihai, evrensel ve kutsal bir realiteye/kaynağa bağlayarak meşrulaştırmakta ve böylece toplumsal kurumlara nihai güvenlik ve kalıcılık görünümü vermektedir. Konumuz açısından bir örnek verecek olursak, siyasal otorite, tanrının bir aracı veya ideal olarak ilahi bir inkarnasyon/tecessüm şeklinde tasarlanır. İdareci tanrılar adına hareket eder, konuşur veya bizatihi tanrıdır. Bu anlayışı Orta Çağ'da Hıristiyan ve İslam dünyasında görmek mümkündür. Din, toplumsal düzeni, her şeyi kuşatan ve kutsal olan kosmos/evren düzeni olarak açıklarken düzensizliği de kutsalın karşıtı ve düşmanı rakibi olan kaos ile izah etmektedir. Din açısından meşru bir toplum düzenine karşı çıkmak daima düzensizliğe düşmek, karanlığa saplanmak anlamına gelmektedir. Düzene karşı çıkmak din bakımından ahlaksızlığın da ötesinde Tanrı iradesine karşı gelmek, ilahi sınırlara tecavüz etmektir. Dinin iman öğretisi, ibadet/ayinleri ve ahlak öğretisi aile, oymak, uruk, boy, ulus gibi tabii toplumsal birlikleri ve yapıyı tahkim eden unsurlardır.¹⁶

Konu bir yönüyle modernitenin bir ürünü olan *ulusal-devlette* dinin yeri ile de ilgilidir. Ulusal-devletin din ile ilişkisi ulusal güvenlik bakımından önem taşımaktadır. Ulusal-devletin ortaya çıkmasıyla dinde araçal-ışlevsel beklentiler farklılaşmıştır. Ulusal-devletin din ve kutsal ile ilişkilerini yeniden belirlemiştir. Ulusal-devlet siyasal meşruiyet kaynağını kutsalın dışına taşımış, din de özel alana çekilmiştir. Bununla beraber, dinden tamamen bigâne kalınmamıştır. Çoğu durumlarda uluslaşma süreci sırasında din ulusal bağlardan biri olarak önemli görevler üstlenmiştir. Ulusun bireylerini ortak duygu ve düşüncede birleştirme hususunda dinden yararlanılmış; kültüre ve bünyeye yabancı bazı dini eğilim veya inanç grupları hakim dinin öğretileri ile bertaraf edilebilmiştir.¹⁷

Dinin bu işlevine Orta Asya'da şiddetle ihtiyacın olduğu izahattan varestedir. Toplumun birlik, beraberlik içinde tutulması ve etnik çatışmaların önlenmesinde özellikle halkın çoğunluğunun inancı olan İslam olumlu ve yapıcı katkılar sağlayabilir.

15 Freyer, 32; Raymond Aron, *Sanayi Toplumu*, çev. E. Güngör, İst. 1978, 40.

16 Berger, 74; Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara, 1987, 17-30; Taplamacıoğlu, 184- 196.

17 İlhan Tekeli, *Tarih yazımı Üzerine Düşünmek*, Ankara 1998, 116-117.

II. Orta Asya Cumhuriyetlerinde Yeni Dönemde İslam

Sovyet dönemi öncesinde; tarım ekonomisinin hakim olduğu kabile, boy şehir ve köy cemaatlerine ayrılan; göçebe, yarı göçebe ve yerlilerden oluşan Orta Asya Türklerini esas bağlayıcı unsur, İslamdı. W. Barthold Türkistanlıların bu konudaki duyarlılığını şöyle ifade etmektedir: “Bir Türkistanlıya kimliğini sorsanız, o önce bir Müslüman olduğunu, sonra hangi şehirden veya köyden olduğunu, eğer bir göçebe ise kabilesini söyler.”¹⁸ Görüldüğü gibi, bölgede bireyler ve toplumlar kendilerini tanımlarken birinci ve belirleyici unsur olarak İslamı öne çıkarıyorlardı. Temelde bölgenin yetirdiği alimlerin yorumu olan, daha çok akla, ve yerel değer olan örfe dayanan Hanefi-Maturidi İslam anlayışına dayalı dini hayat; ileri düzeydeki Özbek dindarlığından Kazak ve Kırgızların yüzeysel İslamî yaşayışına kadar değişiklik arz ediyordu.

Sovyet döneminde önemli darbeler olarak büyük ölçüde ilmi-felsefi düşünce geleneğini kaybeden Orta Asya Müslümanları; Karahıtay, Moğol ve Rus istilaları, özellikle Çarlık rejiminin Hıristiyanlaştırma politikalarına karşı kazandıkları direniş tecrübesi ile yer altına çekilerek İslamı ulusal kültürde duygu ve folklorla yaşamaya devam etmişlerdir.

Bölge Türkleri; Sovyetlerin çökmesi ile siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatlarını ulusal-devlet ölçüsünde yeniden düzenlerken din ile ilişkilerini de gözden geçirmişlerdir. Yeni dönemde genelde millet ve devlet düzeyinde İslama; halklarının kahir ekseriyetinin dini/inancı, ulusal kültürlerinin önemli bir unsuru ve ahlakın kaynaklarından biri olarak bakmışlardır. Halk büyük bir coşku, şevk ve gayretle cami ve medrese yapımına başlamış, namaz, oruç ve hac gibi ibadetler hızla yaygınlaşmış buna bazı bürokratlar ve devlet başkanları da katılmışlardır. Halk; kültürü, tarihi ve bir bakıma kendisi ile barışmış, ulusallaşmaya adım atmıştır. Klasik İslami edebiyat ürünlerinin yeniden neşredilmesiyle; dini eğitim kurumlarının açılmasıyla bilgiye ve düşünceye dayanan sağlam bir İslami açılıma adım atılmıştır. Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan’da Türkiye örneğinde ve önderliğinde ilahiyat fakülteleri açılmıştır.

Geleneksel dini anlayışa dönme çalışmaları başlatılmıştır. Mesela, Özbekistan, başlangıçta biraz ihmal etmekle birlikte son yıllarda İmam Maturidi ve Maturidilik hakkında bazı bilimsel ulusal-uluslar arası toplantılar yapmış, bu konuda kitaplar ve makaleler yayınlamış; bu anlayışın Özbek halkı için önemi vurgulanmıştır.¹⁹ Bir yandan da tasavvuf öne çıkarılmış; özellikle Nakşibendilik Özbekistan’da, Yesevilik Kazakistan’da gündeme taşınmıştır. Özbekistan’da Nakşibendilik hakkında dini ve bilimsel bir dizi çalışma yapıl-

18 Fanny E. Bryan, *State Efforts to Undermine Religious Allegiances: Themes and Arguments of Anti-Islamic Propaganda During the Soviet Period*, (Basılmamış Doktora Tezi), Urbana, University of Illinois, 1992, 56.

19 Bkz. Şovasil Y. Ziyadov, “Ebu Mansur el-Maturidi’ye Nispet Edilen Eserlerin Taşkent Yazmaları ve Maturidi Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar”, çev. S. Kutlu, Y. Musahanov, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2003, 271-281.

mış; Kazakistan'da Yesevi Tanu (Yesevilik Bilgisi) adıyla bir ders temel dersler arasına alınmıştır.

Öte yandan İslam bölge için bir yönüyle de küreselleşmenin, dünya ile buluşmanın aracı olarak algılanmıştır. Bu yolla Türkistanlılar dünyada her dört kişiden birinin din kardeşi olmuşlar, 1.5 milyarlık İslam dünyasının bir parçası haline gelmişlerdir.²⁰

İslam Fundamentalizmi mi?

Orta Asya'nın gerçek bağımsızlığına kavuşmasının Sovyet döneminin bağlarından, bu çerçevede din özgürlüğünü kısıtlayıcı uygulamalardan kurtulmakla mümkün olduğu herkesçe teslim edilmektedir. Ancak bu yönde atılan çoğu adımlar Rusya başta olmak üzere bazı çevrelerce ulusal, bölgesel ve hatta küresel güvenlik ağlarını tehdit eden *Pantürkizm*, *Panislamizm* veya *İslam köktencilığının* hortlaması olarak görülmekte ve bunlara karşı mücadele, söz konusu ülkelerin hatta bütün insanlığın güvenliğine ve istikbaline hizmet olarak değerlendirilmektedir. Batılı bazı Sovyetologlar, daha SSCB yıkılmadan önce, Sovyet Türkleri ve İslamın, Rus hakimiyetindeki rejim için en ciddi tehdit ve meydan okuma olduğunu vurgulamışlardı.²¹ Aslında bu soğuk savaş döneminin tedbirlerinden olan Doğu Bloğu tehdidine karşı "yeşil kuşak" oluşturma stratejisinin ifadesiydi.

Batı ve Rusya; Orta Asya'da gelişen İslamın, "aşırı" bir şekil almasından endişe duymaya başlamışlardır. Bu endişeli grubu daha da teyakkuza sevk eden korku, söz konusu gelişmelerin köktencilerin önderliğinde, Kazakistan'daki nükleer reaktörler göz önünde bulundurularak, nükleer güce sahip bir *İslam Bloğuna* dönüşebileceği ihtimalidir. Bu varsayımdan hareket eden çevreler söz konusu muhammen ve muhayyel bloğun, Batı'nın Orta Doğu ve başka yerlerdeki menfaatlerini, hatta Batı'nın kendisini tehdit edebileceğini iddia etmektedirler. Özellikle ABD enerji kaynaklarının "İslami rejimlerin" eline geçmesinden korkmaktadır.

Yerli ve yabancı medyada yer alan haberlere bakılırsa Türkistan Türkleri İslami köktencilüğün kışkacına düşme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bir kısım Batılı yetkili ve medya İslam köktencilığının; Müslüman dünyanın her yerinde olduğu gibi yeni Türkistan cumhuriyetlerinde de hızla yayıldığını ileri sürmektedirler. Bu endişe Batı'nın askeri paketi NATO'da da yankı bulmuştur. Sovyet döneminde, komünizme karşı yeşil kuşak teorisiyle İslami faaliyetlere destek veren NATO, yukarıda değindiğimiz gibi, düşman ve yakın tehlike konseptini komünizmden *İslam köktencilğine* çevirmiştir.

Bölgedeki Özbekistan İslami Hareketi, Vehhabilik, Hizbu't-Tahrir vb. bazı marjinal fanatik oluşumlar, ki hepsinin aktiviteleri resmen durdurulmuştur,

20 Seyfettin Erşahin, "Bağımsızlık Sonrasında Türk Cumhuriyetlerinde Dini Yapılama", *Türk Dünyasının Dini Meseleleri Sempozyumu*, Ankara 1998, ss. 25-58.

21 Alexandre Bennigsen, Maria Broxup, *The Islamic Threat to the Soviet State*, London, 1983; Edward Allworth ed., *Central Asia: 120 Years of Russian Rule*, Durham, 1989; Micheal Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia*, Armonk, 1990; William Fierman ed., *Soviet Central Asia: the Failed Transformation*, Boulder, 1991.

mercek altına alınarak İslami köktencilüğün yeni Türk dünyasına hızla yayıldığı iddia edilmektedir. Bu iddianın doğrulanabilmesi için aşağıdaki sorulara inandırıcı cevaplar verilmesi gerekmektedir. Bugün herhangi bir Türk devletinde İslam şeriatına dayalı bir devlet kurmayı veya hayatı İslama dayandırmayı hedef alan bir siyasi parti veya hareket var mıdır? Şayet varsa ateizmden çıkmış bir toplum böyle bir programı kabul edebilir mi? Veya yerli ulema ve aydınlar böyle bir proje yapacak ve tatbik edebilecek bilgi birikimine sahip midirler? Yoksa halk kişilikleri, kimlikleri ve kültürlerinin önemli bir unsuru olan İslam ile tanışıp birleşmek mi istiyorlar?

Yeni Türk cumhuriyetlerinin, Batı'nın menfaatlerini tehdit edecek bir İslamcı cephenin çekirdeğini oluşturabileceği varsayımı gerçekçi görünmemektedir. Sovyet baskısından çıkmış Türk cumhuriyetlerinde İslam köktencilüğünün ortaya çıkmasını önleyecek etkenleri şöyle sıralayabiliriz:

1. *Müslümanlar arasında birlik geleneğinin yetersizliği*: Her şeyden önce İslam tarihi göstermiştir ki etnik ayrılığı yok sayan evrensel birlik çağrısına rağmen İslam, Müslüman toplumlar arasındaki farklılıkların silinmemiştir. Hatta Müslümanlar tarih içinde sayısız fırkalara ayrılmışlardır. İslam dünyası bugün etnik ve fikri bakımdan tarihinde olduğundan daha fazla bölünmüştür. Yakın zamanlarda Müslümanları birleştirmek için harcanan bütün çabalar boşa çıkmıştır. Nitekim İslam ülkeleri arasında, bütün birlik çağrılarının, tarafların kendi menfaatleri, davaları ve önderliklerini desteklemek için olduğu kanaati ağır basmaktadır.

2. *Rusya'nın muhalefeti*: Rusya "aşırı" İslami gelişmelerle mücadelede, kimi radikal çevrelerce tarihi Haçlı ittifakı olarak değerlendirilecek şekilde Batı ile buluşmaktadır. Çünkü Rusya için söz konusu tehlike daha hayati önem taşımaktadır. Süpergüç geleneği ve yeteneğine sahip Rusya, Sovyetlerin yıkılmasına rağmen süpergüç ideolojisinden ve idealinden vazgeçmemiş; özellikle çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu eski Sovyet topraklarını arka bahçe ilan ederek bu yöndeki kararlılığını ve niyetini belirtmiştir. Süpergüç ideolojisini besleyen kaynaklardan birisi de *xenophobia* yani yabancı düşmanlığı ve korkusudur. Bu korku Çarlık döneminde *vahşi doğulular, barbar Tatarlar, Pantürkizm ve Panislamizm* kavramlarında, Sovyet döneminde ise *kapitalizm ve anti-semitizm*de ifadesini bulmuştur. Şimdi bunların yerini *İslamophobia* başka bir deyimle *İslam köktencilüğü* almıştır. Ne olduğu tam olarak tarif edilemeyen İslam fundamentalizmi Rus medyasında bir umacı şeklinde sunulmaktadır.

3. *Müslümanların müsamaha ve birlikte yaşama geleneği*: İslam dinler, milletler ve toplumlara karşı düşmanca tavır takınmayı yasaklamaktadır. Bu ilkeye bağlı olan Müslümanlar; uzun süre beraber yaşadıkları Ruslara karşı düşmanlık beslemedikleri gibi kendilerini sömürenlerin Rus halkı değil bir avuç Rus yönetici olduğu kanaatine sahip oldular. Bu nedenle klasik tarzda sömürge olmuş ülkelerin tersine Türk cumhuriyetlerinde dinler çatışmasına yol açacak ve İslama dayalı dini köktencilüğü besleyecek sosyo-ekonomik ve kültürel zemin bulunmamaktadır. Bunun yanında dini otoriteler de, sık sık

dinler arası diyalog toplantılarında dinlerin barış ve kardeşlik duygularını geliştirdiğini vurgulamaktadırlar.

4. *Orta Asya'daki mevcut dini ve siyasal kadronun varlığı*: Bölgedeki lider kadro ile sivil ve dini bürokrasi de ülkelerinde siyasal İslamın gelişmesine izin vermemektedirler. Türkistan'da yönetime hakim olan eski KP kadrolar tek tek farklı eğilimlere sahip olmakla beraber rejimlerinin laik niteliğini korumada kararlı ve ısrarlı görünmektedirler²². Öte yandan Sovyet sisteminden kalma ve bugün ülkelerinin dini hayatlarına hakim olan dini bürokrasi de söz konusu hareketler karşısındaki en büyük engellerdendir. Resmî İslam yetkililerinin siyasal İslam gibi bir eğilimleri bulunmamaktadır.

5. *Bölge halklarının kültür düzeyi*: Sovyet rejiminin kültür ve hayat tarzını yaşamış, yarı sanayileşmiş, şehirleşmiş ve okur-yazarlık oranı % 100'e varan toplumun dini fanatizme yol vermesi oldukça güç görünmektedir.

6. *Bölge rejimleri ve halklarının Batı'ya olan duygusal yakınlığı*: Modern kapitalist ekonomik ve sosyal gelişmeleri veya sömürge tarzlarını tecrübe etmemiş olan Türkistan Türkleri; militan İslami grupların düşman ilan ettiği Batı'ya karşı, düşman duygular taşımamakta; aksine Batı modelini gelişmenin en iyi yolu olarak görmektedirler. Öte yandan Türkistan cumhuriyetlerinin serbest piyasa ekonomisini geliştirmeye olan ihtiyaçları Batı karşıtı bir politika izlemelerine müsait değildir.

7. *Siyasal İslamın maddî destek bulması güçlüğü*: Bölgedeki marjinal siyasal İslami gruplar İran, Libya veya herhangi bir güçten maddî veya manevî destek almamışlardır. Zaten buradaki hakim Sünnî anlayış İran etkisini önlemektedir. Şii İran'da ruhaniler, vakıflar ve şahıslar tarafından maddî olarak destekleniyordu. Sünnî Türk dünyasında ortaya çıkabilecek olan militan dini akımların böyle kaynakları yoktur.

8. *Din adına hareket ettiklerini iddia eden siyasal oluşumların bölgede bıraktığı yakın miras*: İslam adına hareket ettiklerini söyleyen hareketlerin kısıcındaki Tacikistan ve Afganistan'ın içine düştükleri dini, sosyal ve ekonomik kargaşa Türkistan Türkleri için ders alınması gereken olaylardan sayılmaktadır.

Bu mülahazalar çerçevesinde Orta Asya ile ilgili İslam köktenciligi korkusunun abartılı olduğunu söyleyebiliriz.²³

1. Orta Asya'da Bölgesel ve Ulusal Güvenliği Tehdit Eden Dini Hareketler

Bununla beraber Orta Asya'da bölgesel ve ulusal güvenliği tehdit eden dini hareketlerin hiç olmadığını iddia etmiyoruz. Elbette bazı marjinal dini köktenci hareketler ve misyonerlik teşkilatları bölgede güvenliği tehdit et-

22 Mehrdad Haghayeghi, "Islamic Revival in the Central Asian Republics", *Central Asian Survey*, XII/2, 1994, 252.

23 Erşahin, 47-49. Bu konuda benzeri yaklaşım için bkz. Raşid, 288 vd; Hakan Yavuz, "Efsanevi İslam: Atalar Dini ve Modern Bağlantılar", *Türk Dünyasının Dini Meseleleri* (Kutlu Doğum Haftası 1987), Ankara, 1998, 11-24; Haghayeghi, 263.

mektedirler. Ancak bu gelişmelerin; dış sebepler gözden ırak tutulmamakla beraber bölgesel iç sebeplerden kaynakladığını düşünüyoruz.

a. Dini Köktencililiği Doğuran Sebepler

Orta Asya'daki siyasal İslami hareketlerin zirveye ulaştığı tarih 1999'dur. O tarihte Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve bir dereceye kadar da Kazakistan, teröristlerin sızma operasyonları nedeniyle Afganistan'daki Taliban rejiminin tehlikesini ilk elden yaşadılar. Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan arasında sıkışıp kalmış çok fakir bir bölge olan Fergana Vadisi'ndeki durum zaman zaman endişe verici boyutlara ulaşmaktadır.

Kuşkusuz bu grupların taban bulmasını temel sebepleri önem taşımaktadır. Bunların dışarıdan destekleri olabileceği gibi, içeriden yardım gördükleri, hatta bazı siyasal, sosyal ve ekonomik yerel politikaların köktencilerin faaliyetleri için uygun ortam hazırladığı söylenebilir.

1. *Geleneksel İslamın zayıflatılması*: Bölge gerçeklerine uygun, mevcut otoriteye itaati esas alan Hanefi-Maturidi İslam yorumu, Çarlık ve Sovyet dönemlerinde yapılan baskılarla zayıflatılmış, bu anlayışın temsilcileri olan ulemanın halk üzerindeki etkinliği kırılmıştır. Sonuçta halk arasında bir kısmı daha 1970'lerde siyasallaşan sufi inançlar yaygınlaşmıştır. Bağımsızlık döneminde ise halk dine/İslama olan ihtiyacını dışarıdan sağlamanın yollarını aramıştır.

2. *İslami hareketleri Sovyet dönemi zihniyeti ile değerlendirme*: Gorbaçov, açıklık (aşıkârlık/glasnost) ve yeniden yapılanma (kaytakuruluş/perestroika) siyasetleri gereği Hıristiyan ve Yahudilere bazı dini özgürlükler verirken Müslümanları göz ardı etmiştir. Bunun üzerine başta Özbekistan olmak üzere tüm Orta Asya'da kendiliğinden ortaya çıkan tepkiler üzerine Moskova geri adım atmışsa da Özbekistan İslamî Hareketi (ÖİH), Kazakistan Alaş Partisi (AP), Tacikistan İslamî Diriliş Partisi (İDP) gibi çok sayıda dini söylemli siyasal oluşum SSCB'nin son yıllarında faaliyete başlamışlardır.²⁴ Sovyet döneminde siyasal nitelikteki bu İslamî hareketlere karşı mücadele veren yerel komünist liderler bağımsızlık döneminde de söz konusu oluşumları yeni rejimleri için de tehlike olarak görme eğiliminde olmuşlardır.

3. *İslami hareketleri muhalefet olarak değerlendirme*: Yeni dönemde laik-demokratik nitelikli gruplar da örgütlenmişlerse de asıl sivil örgütlenme ve muhalefet çoğunlukla din bayrağı altında ortaya çıkmış veya şekillenmiştir. Sovyet dönemi tek parti alışkanlıklarını sürdürmek isteyen iktidarlar ise muhalefete izin vermemişlerdir.²⁵ Orta Asya siyasi önderleri, bölgedeki, İslamî söyleme sahip olanlar başta olmak üzere muhalefet hareketlerinin iktidarlarına yönelik en büyük tehdit olduğuna inanmaktadırlar. Bu paranoya

24 Shireen T. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", *SAIS Review*, Vol. XXI, No. 2 (Summer-Fall 2001), s. 72-74.

25 Mustafa Aydın, "Identities in Formation; Nationality, Religion and Transnational Ideas in Former Soviet Central Asia", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No. 26, 1996. 66.

düzeyindeki inanç, bölge devletlerinin iç ve dış siyasetlerini belirleyen temel unsurlarından biridir.

4. *Bölge iktidarlarının ekonomi, sağlık, eğitim siyasetleri:* Geçiş sürecinde bölge iktidarlarının izlediği siyasetler refah getirmek yerine hayat standardını düşürmüş, eğitim ve sağlık sistemlerini kötüleştirilmiş, gelir dağılımı bozmuştur. İşsizlik oranı artmış, halkın önemli bir kısmının geliri fakirlik sınırının altına düşmüştür. Mevcut durumu değiştirmeye aday örgütler içinde İslami oluşumlar halka daha cazip görünmektedir.²⁶

5. *Bölge iktidarlarının siyasal tutumu:* Günümüz Orta Asya devletlerinin laik-demokratik niteliklerini güç yoluyla korumalarından rahatsız olan bölge halkları bu kavramlardan soğuyarak alternatif arayışlara yöneldiklerinde karşılarında en güçlü oluşum olarak İslami hareketleri bulmaktalar. Yönetimlerin ayırım gözetmeksizin, bütün dindarlara yönelik sert siyasetleri İslami muhalefetin işine yaramakta; siyasal İslam'la ilgisi olmayan dindar kitlelerin zamanla buna yönelmelerine yol açmaktadır.²⁷ Bununla beraber, Orta Asya siyasi önderleri demokrasi ve insan haklarını kısıtlayarak da olsa siyasal istikrarı sağlama başarısını göstermişlerdir.²⁸ Öte yandan bölge siyasi elitlerinin iktidar güvenliklerini sağlamak ve anti-demokratik siyasetlerini meşrulaştırmaları için "radikal İslam" tehdidine ihtiyaçları vardır. Bu sayede ABD ve AB'nin desteğini sağlamayı amaçlamaktadırlar. Nitekim özellikle 11 Eylül'den sonra Batı'nın "İslami radikalizmle ve terörizmle mücadele" söylemi bölge iktidarlarını rahatlatmış durumdadır. Dahası, söz konusu "mücadele"-de Asya ülkelerinin de desteğini kısmen almışlardır. Afganistan'da Taliban rejiminin 1996 sonrasında kurulmasının ardından, bölge ülkeleri, rejime ve devlete yönelik en önemli tehdit olarak İslami radikalizmi gördüklerini açıklamışlar; hatta Şanghay İşbirliği Örgütü de (Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan) kurulma saikleri arasında İslami radikalizm ile mücadeleye yer vermiştir.²⁹

Bütün bunlara rağmen İslami muhalefet ve özelde de silahlı İslamcıların bölge ülkelerinde, özellikle de Özbekistan ve Kazakistan gibi büyük ülkelerde rejimlere ciddi anlamda tehdit oluşturma ve özellikle bir hükümet kurup onu sürdürme kapasitesi ve yeteneğinde oldukları söylenemez.

Bununla beraber son yıllarda bölgedeki İslami grupların kendilerini siyasi olarak temsil etme ve siyasi mücadele verme yönünde harekete geçtikleri görülmektedir. Amaçları da bölgedeki otoriter rejimler ile mücadele etmek olarak görülmektedirler. Bu sorunla başa çıkmanın yolu bölge siyasi sistemlerinin/yönetimlerinin açılmaları ve muhalefet gruplarını kucaklamalarıdır. Orta Asya cumhuriyetlerinde İslami gruplara karşı aşırı şiddet içeren politikaların müntesiplerini artıracığı da tahmin edilmektedir.

26 Hunter, 78; Ahmad Rashid, *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia*, Yale, 2002.

27 Hunter, 66-67; 85.

28 Aydın, 67; Devendra Kaushik, "Orta Asya Cumhuriyetleri: 10 Yıllık Bağımsızlık Döneminin Bilançosu", *Avrasya Etüdüleri*, No. 20 (Yaz 2001), s. 17.

29 Hunter, 66-67; 85.

b. Misyonerlik Faaliyetlerinin Sebepleri

Orta Asya, yüzyıllardan sonra tekrar dinlerin nüfuz mücadele alanı durumuna gelmiştir. Bölgede VIII-XIV. yüzyıllarda İslam, Hıristiyanlık, Budizm ve Şamanlığın hakimiyet mücadelesi yaşanmış, halkın büyük çoğunluğu İslami tercih etmiştir. Bölgede bugün de Hıristiyanlık, Budizm, Bahailik, Hinduzim vb. din misyonerleri yeni bir heyecan ve ümitle mücadeleye girmişlerdir.

Orta Asya'ya Hıristiyanlık Nasturi mezhebi tarafından V. yüzyılda taşınmışsa da VIII. yüzyıldan itibaren İslamın bölgeye girmesiyle gücünü kaybederek batıya Slav dünyasına çekilmek zorunda kalmıştır.³⁰ Türkistan Hıristiyan misyonerler ile son iki asırda tekrar karşılaşmıştır. Bunlar: 1. Rus Ortodoks (Provaslav) Misyonerliği (Çarlık ve Sovyet Dönemi). 2. Batı Avrupa (Katolik, Protestan, Evanjelist, Babtist, Adventist vb.) Misyonerliği.

Ruslar; kendilerini *barbar, göçebe ve paganist Asyalılara karşı medeni Hıristiyan Avrupa'nın kalesi olarak Allah tarafından seçilmiş millet gören imanı ve medeniyeti taşımakla yükümlü* hissederek, Korkunç İvan ile 1552'de Kazan'ı harabeye çevirince bu misyonu yerine getirdiklerini düşünmüşlerdi.³¹ O tarihten itibaren hakimiyet altına aldıkları Türk boyları arasında misyonerlik faaliyetlerini yürüten Rus Ortodoks misyonerlerin özellikle Türkistan'da mesafe aldıkları söylenemez. Bunun en önemli sebebi Türklerin, Hıristiyanlaştırmayı "Ruslaştırma ve asimilasyon" politikasının bir vasıtası olarak görmeleri ve ulusal kimliklerini ve varlıklarını korumanın Hıristiyanlaştırmaya direnmekten geçtiğini fark etmiş olmalarıydı. Öyle ki, Müslüman halk misyonerlerin şahsında Ruslara ve Rus devletine düşmanlık duyguları besler hale gelmişler, siyasi ve sosyal barış zaman zaman bozulmuştur.³² Yeni dönemde Rus misyonerlerinin Orta Asya'da ciddi anlamda faaliyette buldukları söylenemez.

Batı Avrupa Hıristiyan misyonerliğine gelince; maceracı bazı Batılı gezginlerin dışında Orta Asya, Batı (AB, ABD, Kanada vb.) misyonerleri ile yeni bağımsızlık döneminde tanışmıştır. Hz. İsa'nın doğumunun 2000. yılının dünya için önemine inanan bazı misyoner teşkilatları işe daha da sıkı sarılmışlardır. Katolik Hıristiyan dünyanın manevi liderliği Papalık, 22. 01. 1991'de yayınladığı bildiriye kilise öğretilerinin Üçüncü Dünya ve İslam ülkelerine misyoner bir ruhla yayılmasını isterken bir bakıma eski Sovyet ülkelerini de hedef gösteriyordu. Aynı şekilde dönemin ABD başkanı G. Bush 3 Mart 1992'de National Assaciation of Evangelicals'daki konuşmasında, komünist blokta oluşan iman boşluğunu doldurmanın zamanının geldiğini, bu misyonla bölgeye giden misyoner cemaatlerine maddi destek verdiklerini belirtmiştir.³³

30 W. Barthold, "Orta Asya'da Moğol Futuhatına Kadar Hıristiyanlık", çev. A. Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, S. 1. 1925., 47-100; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, Konya, 1988, 67-68.

31 Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars*, Stanford, 1986, 37.

32 Tröiskili Ahmed Taceddin de "Rus Hükümeti misyonerliği gayri Rusları Rus kalıbına sokmak için kullanmıştır" diyerek İbrahim'e katılmaktadır. "Kazan'da İn'ikad Eden Misyonerler Kongresi", *Tearuf-i Müslimin*, I-9, 28 Receb 1328 (1910), 148.

Bu manevi ve maddi desteği arkalarına alan Batı misyonierleri Orta Asya'da önemli çalışmalar yapmaktadırlar.

Misyonierlere faaliyet imkanı sağlayan faktörlerden ikisi üzerinde durmak istiyoruz.

Misyonierler, her şeyden önce bölge hükümetlerinin din ve kültür siyasetlerindeki belirsizlikten yararlanmaktadırlar. Kapitalizm, sosyalizm, ulusalcılık, küresellik gibi değerler arasında bocalayan Türkistan yönetimlerinin istikrarsız tutumları misyonier teşkilatlarının çalışmalarına zemin hazırlamaktadır. Mesela, Kırgızistan'da 1996 sonlarında dini kurumlar hakkında çıkarılacak olan yeni kanunun hazırlık toplantısında Kırgızistan devlet başkanını yardımcılarından Ç. Arabayev "bütün dinler Allah der, kötü yöne gitmemeyi önerir" ilkesiyle Hıristiyan misyonierlerinin faaliyetlerini Müslüman fundamentalizmine karşı bir "denge unsuru" olarak gördükleri kaydetmiştir.³⁴

Yeni dönemde Türkistan cumhuriyetleri din ve vicdan özgürlüğü hakkında çıkardıkları kanunlarda dine ve dini kurumlara laiklik esasında dünya standartları ölçüsünde yeni haklar tanıdılar. Bu özgürlük ortamından bölgenin hakim dini İslamiyet yararlanırken diğer dinler de aynı imkanlara kavuştular.³⁵ Ancak bu durum bölge ülkelerinin dini, ulusal ve kültürel bütünlüğünü tehlikeye atacak boyutlar kazanma eğilimi göstermiştir.

Din, sosyolojik bakımdan, yukarıda değindiğimiz gibi, birleştirici olduğu kadar da ayrıştırıcı bir niteliğe sahiptir. Bu ayrışma bir dinin farklı mezhep mensupları arasında olabileceği gibi, bir ülkedeki farklı din mensupları arasında da olabilir. Özellikle farklı din mensupları arasında çıkacak bir ayrışma ülke ve millet bütünlüğünü bozacak, sosyal barışı yıkacak düzeye gelebilir. Bunun en açık örneği Lübnan'da yaşanan olaylardır. Orta Asya

33 Abdalbaki Keskin, *I. Avrasya İslam Şurası*, (23-27 Ekim 1995 Ankara), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, 161.

34 "Baardık Din Kuday Deyr", Aalam, 20-26 Kasım, 1996. Resmî yetkililerin bu tavrı yanında, bilebildiğimiz kadaryla Kırgızistan'ın etkili kalemleri de kültür ve misyonierlik konusunda net bir çizgi belirleyememiş görünüyorlar. Sözgelimi, Kırgızistan'ın meşhur yazar ve aydınlarından Kalen Sıdikova misyonier faaliyetlerine müdahaleyi, bu faaliyetler sonunda bazı Kırgızların Hıristiyanlığa geçmesini önlemeye çalışmayı anayasaya, din ve vicdan özgürlüğü kanununa ve insan haklarına aykırı görmektedir. Ayrıca, tek dine inanan etnik kökeni aynı tek milletin dünyada bulunmadığına inanan Sıdikova bütün Kırgızların bir tek dine inanmasını sağlamaya çalışmanın da yersiz olduğu kanaatini taşımaktadır. O, otoritenin olduğu yerde, farklı dini inançlara dayalı çok sesliliğin asla ayrılık kaynağı olmadığını, ancak merkezî otoritenin ve kanun gücünün zayıfladığı durumlarda ayrılıkların ve iç huzursuzlukların çıkabileceğini savunmaktadır. Buna ilaveten, Sıdikova, bölünmenin Kırgızlarda yeni yaşanmadığını, daha önce de bölgesellik, kabilecilik, zenginlik-fakirlik gibi anlayışlarla Kırgızların bölünme yaşadığını, şimdi de Baptist Kırgız, Müslüman Kırgız, Bahaist Kırgız, Moon Kırgız, Lama Kırgız gibi ayrılarak Kırgız medeniyetini oluşturmaya çalıştığını söylemektedir. Kalen Sıdikova, "İşenim Suuga Aktı", *Ata Curt*, 7-13 Kasım 1996, no 2.

35 Din Tutuu Erkindiği Cana Din Uyumdarı Conundo Kırgız Respublikasının Zakonu, Kırgız Toosu, no. 22, 1992. Benzeri kanunî düzenleme diğer cumhuriyetlerde de yapılmıştır. *Özbekistan Vicdan Erkinliği ve Dini Teşkilatlar Toğrusıdaki Kanunı*, Taşkent, 1998, madde 8; Kazakistan Respublikasının Zanı, Dini Senim Bostandığı Cene Dini Birlestikter Turalı, Almatı, 1993, Bölüm II/bab 7; *Türkmenistanda Vicdan Azatlığı ve Dini Gurumalar Hakkında*, Aşka-bat, 1993, Bab II/7.

için de aynı akıbetten korkulur. Hassaten, misyonerler Kırgızistan ve Kazakistan'da İslami bilgi ve duyarlılığın zayıf olduğu kuzey taraflarında çalışıyorlar. Bu faaliyetlerin sonunda oluşturulacak Kırgız ve Kazak Hıristiyan cemaat vasıtasıyla, bu ülkelerde dindarlık bakımından zaten nazik bir durumda seyreden kuzey-güney dengesizliği tehlikeli boyutlar kazanabilir. Bölgeler arasında din ayrılığından kaynaklanabilecek bir çatışma ülkede toprak bütünlüğünü tartışma konusu haline getirebilir. Hatta zamanla söz konusu ülkelerde siyasi, ekonomik ve stratejik çıkar arayan dış güçler, azınlık hakları, insan hakları savunma gibi masum görünen yaklaşımlarla bölge ülkelerinin işçilerine karışma imkanı ve fırsatı yakalayabilirler. Zaten etnik bakımdan tehlike çizgisinde seyreden Kazakistan ve Kırgızistan için dini bölünme daha da önem arz etmektedir.

Gençlerin Hıristiyanlığa geçmesi bir süre sonra kuşaklararası ve aile içi çatışmalara hatta daha büyük toplumsal çatışmalara yol açabilir. Sovyet döneminde ailede ateist ve Müslüman bölünmüşlüğü vardı, şimdi de Müslüman ve Hıristiyan bölünmüşlüğü görülmektedir. Aynı şekilde şehirde misyoner propagandalarına kanarak din değiştirip köylerine dönenler ile köy halkı arasında sık sık tartışmalar ve çatışmalar yaşanmaktadır.

Sonuç

Orta Asya'nın küresel, bölgesel ve ulusal güvenlik ağları açısından önemi gayet açıktır. Bölge, güvenliği tehdit eden çok büyük zorluklarla karşı karşıyadır. Bunlardan bazıları Sovyet komuta ekonomisi ve komünizmden pazar ekonomisi ve demokrasiye geçişle ilgili çeşitli sorunlardan kaynaklanmaktadır.

Orta Asya ülkeleri kritik bir yol ayrımındadır. Ya küresel toplumun bölgeye yeni ilgisinden yararlanarak ülkelerini yeniden inşa edecekler, ya da içe kapanarak Afganistan'inkine benzer bir kader riskini göze alacaklardır. Gerçekten de Orta Asya devletlerinin sadece kendi menfaatleri için değil Rusya ve hatta Batı da dahil çok geniş bir bölgenin istikrarı açısından üstesinden gelmek zorunda oldukları tehlikelere karşı tek çare reformların hızını arttırmak olarak görünmektedir.

Orta Asya cumhuriyetlerine gösterilecek önyargısız ve insani yaklaşım onları mutedil bir süreç ve yolla çağdaş dünya değerleri ile buluşturabilir. Böylece onlar da dünya ekonomisi ve siyasetinin hür partnerleri olma fırsatını, acı tecrübeler yaşamadan ve sonu belli olmayan maceralara girmeden yakalayabilirler. Türkistan'ın geleceği "Sovyet mirası" ile "İslam köktencilik" tehditleri arasında sıkıştırılmamalıdır. Türkistan Türkleri arasında, kültürleri ve kimlikleri ile aynileşmiş olan İslamiyet'in yeniden gelişmesi tabiidir.

Bölge cumhuriyetleri, tam demokrasiye ve serbest pazar ekonomisine geçmeyi sağlayacak reformlar yaparak, bu dönüşümü üstlenebilecek nitelikte yeterli bilgi, yetenek ve tecrübe ile donatılmış kadrolar yetiştirerek, komşularla ve dünya ile iyi geçinerek, kabilecilik ve bölgecilik dar çerçevesini aşarak, dini ve etnik ayrımcılığa meydan vermayerek daha istikrarlı ve müreffeh bir dünyanın kapılarını açabilirler.

Bugün de Orta Asya'da dinin, inanç kaynağı olma yanında birleştirme, meşrulaştırma ve güvenlik işlevlerine ihtiyaç vardır. Bunu İslam bağlamında düşündüğümüzde; bölge halklarının geleneksel ve hakim dini anlayışı olan Hanefi-Maturidi çizginin tekrar güncelleştirilmesi, hem İslam köktenciligi diye tanımlanan ve muhitin tarihi, kültürel, sosyal ve siyasal dokusuna tamamen yabancı olan; aynı zamanda rejimleri ve ulusal güvenliği, birliği ve bütünlüğü tehdit eden Vehhabilik, Hizbu't-Tahrir gibi anlayışları kendiliğinden bertaraf edeceği gibi, bireysel ve toplumsal düzeydeki inanç/din ihtiyacını karşılayarak bir yönüyle olumsuz büyük sosyal, siyasal ve kültürel sonuçları doğuracak olan misyonerlik de önlemiş olacaktır.

Bölgede güvenliği tehdit eden radikal gruplarla mücadelede şu hususların göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünüyoruz:

1. Bölgede faaliyet gösteren dini fanatik grupların nitelik ve nicelikleri hakkında bağımsız ve özgür bilimsel çalışmalar yap(tır)mak;

2. Otoriter iktidar arzusundan ve görüntüsünden vazgeçerek mutedil siyasal muhalefeti ve meri anayasal nizama saygılı sivil toplum örgütlerini meşrulaştırmak;

3. Özellikle gençlerin duygu ve düşüncelerini ifade edebilecekleri yasal yolları açmak;

4. Hükümet ve güvenlik güçlerinin eleştirilmesi dahil olmak üzere dini ve siyasal sorunların medyada özgürce tartışılmasını sağlamak;

5. Mücadelede hukuku öne çıkarmak; bağımsız mahkemelerin yetkilerini artırmak, tutuklama ve yargılama sürecinde uluslar arası hukuk metinlerine uygun hareket etmek; eski Sovyet dönemi metodları ile çalışan ve insan hakları ihlalleri suçlaması ile karşılaşan güvenlik sektörünü ıslah etmek;

6. Hak ve özgürlükleri çağdaş dünyanın kabul ettiği evrensel düzeyde tanımak;

7. Ekonomiyi iyileştirmek; gelir dağılımında adaleti gözetmek; halkın hayat standartlarını yükseltmek;

8. Ekonomik ve kültürel alanlarda bölgesel işbirliğini artırmak.